

МЛИНАРСТВО ЯК ОСНОВНИЙ ПРОМИСЕЛ У НІЖИНСЬКОМУ ПОЛКУ В СЕРЕДИНІ XVII–XVIII ст.

У статті висвітлено процес становлення та розвитку млинарського промислу та його економічна значимість на теренах Ніжинського полку у середині XVII — кінці XVIII ст. Простежені масштаби виробництва та їх осередки як на середину XVII ст., так і в кінці XVIII ст. Проаналізовано стан розробки проблеми в історіографії.

Ключові слова: млинарство, млин, коло, Ніжинський полк, промисел.

Географічне розташування України як транзитної країни центрально-східного, переважно сільськогосподарського, регіону Європейського континенту та специфіка природно-кліматичних умов ще задовго до політичних подій 1648–1676 рр. визначили аграрний характер її економіки. Сільське господарство продовжувало превалювати в діяльності населення й у середині — другій половині XVII ст. Однак до дії традиційних чинників, від яких залежали вибір роду занять та інтенсивність виробництва в різних місцевостях українських земель, в роки Національної революції додалися мілітарний і геополітичний фактори, посилення міграційних і колонізаційних процесів (основні їхні потоки спрямовувалися з півночі на південний схід, з Правобережжя на Лівобережжя, хоча мали місце і зворотні напрями руху) та докорінний злам традиційних форм власності, що змінювало саме ставлення широких мас поспільства до землі й праці на ній, а відповідно й усієї системи соціально-економічних відносин¹.

Важливе місце в житті населення Гетьманщини займали різноманітні промисли, але особливо вирізнялися ті, що були пов'язані з галузями харчової промисловості. Одним з найголовніших та найбільш розповсюджених був млинарський промисел. На території України млинарство відоме ще з доби неоліту, коли люди розмелювали зерно на муку та крупи за допомогою кам'яної зернотерки. Пізніше зернотерки замінили ручні жорна. Потім на українських землях з'являються водяні млини та вітряки, які масово заповнили всю Україну, але повністю так і не змогли витіснити з вжитку ручні жорна (використовувалися до початку XX ст.). Не була винятком і територія Ніжинського полку.

* *Крапивний Роман* — аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, Krrm@ukr.net

¹ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — С. 426.

Проблемою дослідження млинарство ставало досить часто у працях етнологів, етнографів, археологів та істориків. Джерельна база для розробки проблеми мукомельного промислу різноманітна. Вона поділяється на матеріальну та писемну. До матеріальних джерел відносяться самі млини, елементи їхніх конструкцій, предмети повсякденного вжитку та знаряддя праці мірошників та багато інших речей, які, завдяки зусиллям археологів, етнографів, фольклористів, архітекторів, реконструкторів та багатьох інших фахівців своєї справи, дійшли до наших часів. Писемні джерела середини XVII–XVIII ст. можна також поділити на декілька груп. Перша група насичена гетьманськими універсалами, скаргами, супліками, листами, та іншими документами Гетьманщини. В них відображені місця розташування млинів, права власності, їх відчуження, різноманітні судові спори, розміри вартості млинів, плата за помел і тому подібне. До другої групи можна віднести різноманітні «Описи», типу: «Переписні книги 1666 р.», «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.», який ще відомий під назвою «Рум'янцевський опис», «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Шафонського та інші.

В історичній науці млинарство в Україні розглядається авторами в контексті соціально-економічного розвитку певного регіону. На території Лівобережної України і безпосередньо Ніжинського полку дослідження мукомельного промислу присутні в працях таких істориків, як О. Шафонський, О. Лазаревський, П. Федоренко, О. Компан, Н. Полонська-Василенко, В. Борисенко, Г. Швидько, П. Пиріг, В. Масненко. Вони у своїх роботах так чи інакше зачіпають млинарську проблематику, але не розкривають її в повному обсязі.

Коротко охарактеризуємо види млинів, які побутували на Лівобережжі. Так, стаціонарні водяні млини на українських землях мали значно більше поширення. Початково відомі т.зв. нижньобійні млини, які встановлювалися прямо у річковому потоці. Колесо-привід оберталося під тиском течії і обслуговували лише жорна. Враховуючи низький коефіцієнт корисної дії, таке колесо намагалися виготовляти як найширше. Пізніше з'являються й інші більш досконалі типи. З XVII ст. поряд з архаїчними нижньобійними колами (підсубійниками, підслідниками, підливними) були вже поширені верхньобійні — наливні, коречні, корчаки. Коефіцієнт корисної дії цього кола був значно вищий, ніж попереднього. Колесо-привід тепер приводилося у дію водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Далі принцип дії механізму однаковий для всіх типів водяних млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надає руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала обертається верхнє жорно. Спідній камінь не рухається. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів відповідало тим традиційними способами народного будівництва, поширеним в тій чи іншій місцевості. Відповідно до них, корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, значно рідше — муровану.

Вітраки за конструктивно-технічними особливостями прийнято поділяти на стовпові (стрижневі) та шатрові (баштові). Перші переважали у всіх регіонах

України. Корпус стовпового вітряка разом з механізмом для обмолоту, валом і крилами встановлювався на нерухомій зрубній чи мурованій основі — стільці й повертався навколо масивного стовпа, глибоко закопаного або закріпленого на стійкій хрестовині. На відміну од стовпових (німецьких) корпус шатрових (голландських) вітряків не рухався; повертався лише дах (шатро) споруди разом з крилами і валом. Корпус такого вітряка, восьмигранний або круглий у плані, звужувався догори, що надавало більшої стійкості млинарській споруді. На Поліссі в минулому були поширені й вежоподібні вітряки з вертикальними стінами. Частина дослідників вважає їх більш давнім видом вітряка шатрового типу — кругляком. Досить своєрідним типом вітряків можна вважати механізми з внутрішніми крилами. Відповідно до будівельних матеріалів, у різних історико-етнографічних районах України стіни корпусу вітряка будувалися як зрубної, так і каркасної конструкції. В українському Степу їх нерідко мурували з каменю. Корпус вітряка був одно- чи двоповерховим. Дахи покривали солом'яно, гонтом, драницею. Вітряки мали чотири, шість або й вісім крил, які від вітру обертали горизонтальний вал. На валу закріплювалося велике дерев'яне «палечне» колесо-шестерня з передачею на «баклушу» — вертикальну шестерню, насажену на веретено, яке закінчувалося роздвоєнням, що вставлялося в «портлицю» і обертало верхній камінь. Існували спеціальні просторі для регулювання швидкості обертання каменів (у межах 60–100 обертів на хвилину). Щілина між каменями, від якої залежала кондиція борошна, регулювалася важелем із гвинтом. Над жорнами встановлювали кіш, куди засипали зерно, під кошем — лоток з «коником», який вібрував, ударяючись об грані веретена. З лотка зерно сипалося в отвір верхнього каменя. За допомогою підйому чи опускання лотка, регулювали кількість зерна, що сипалося в жорна. Для регулювання обертів крил використовували гальмо. «Робочим» для вітряка вважався вітер у діапазоні 3,6–8,5 м/с. Часто, крім жорен, у вітряках встановлювали ступи. Незважаючи на однотипність механізму й принципу його дії, у різних історико-етнографічних регіонах вітряки різнилися особливостями їхнього архітектурного вирішення. За спостереженням В. Масненка, найдавніші реліктові архітектурні форми вітряків були запозичені з чотири- або восьмикутних оборонних башт дерев'яних замків чи монастирів. Всього у своїй статті він охарактеризував п'ять регіональних типів вітряків. Сучасні дослідники значно розширюють цю класифікацію. Проте й на нинішній час, не маємо її більш-менш усталеного вигляду»².

Питання власності млинів, як і питання типології та класифікації, не можна залишити поза увагою. Належність млинів представникам козацтва та міщанства є звичайним явищем другої половини XVII ст. Так само, як це робила шляхта, міщани і козаки користувалися послугами орендарів³.

² *Масненко В.* Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури // Український млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований журнал. — Київ, 2011. — Вип. 1. — С. 15–17.

³ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Видво АН УРСР, 1963. — С. 242.

Факт наявності великої кількості млинів після визвольної війни в руках міщан і козаків переконливо засвідчує перепис 1666 р. Описуючи економічний стан країни, переписувачі зареєстрували і всі млини в описуваних місцевостях. Згідно з цим переписом, на Лівобережжі виявилась величезна кількість млинів, що належали міщанам, козакам і навіть селянам. Часто це були великі і дорогі підприємства, цілі своєрідні комбінати з кількох відділень для помелу зерна, очистки і дроблення круп, фолювання сукна тощо. Зокрема, в Батурині і навколо міста зосередилося 13 міщанських і козацьких млинів на 32 кола хлібних, 7 ступ і 8 фолюш; на території Конотопа — 11 млинів на 25 кіл хлібних, 1 ступне і 1 фолюшу; в м. Нові Млини — 8 млинів на 22 кола, 2 ступні кола і 1 фолюшу; в Києві — 18 млинів на 16 кіл хлібних; в м. Острі — 19 млинів на 32 кола хлібних, 22 кола ступних, 42 ступи просяні, 21 ступу суконну; м. Козельці — 8 млинів на 16 кіл хлібних, 6 кіл ступних, 22 просяні ступи, 6 ступ суконних; у м. Мені — 11 млинів на 16 кіл хлібних, 5 кіл ступних, 20 кіл просяних, 10 ступ суконних; в м. Сосниці — 14 млинів на 26 кіл хлібних, 6 кіл ступних, 23 ступи просяні, 11 ступ суконних і т. д. Така густа зосередженість підприємств на тісному просторі свідчить, крім всього, про значну заселеність країни і наявність в ній великої кількості хліба як основного багатства⁴.

Іншим підтвердженням наявності великої кількості млинів у власності козацької старшини є один із пунктів «Статей Богдана Хмельницького» від 21 березня 1654 р., де зазначається: «3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прикормления, что расход имеют великий.»⁵ Таким чином, козаки задалегідь забезпечили себе правом на млин, який за будь яких умов давав прибуток. Існує і велика кількість універсалів гетьманів, зокрема, Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, виданих козакам та монастирям про підтвердження права власності на млини.

Скільки ж млинів було на території Ніжинського полку, адже підрахунки вчених з цього питання різняться.

Відповідаючи на це питання, процитуємо запис на переписних книгах 1666 р.: «І всѣх мещанских к городу Батурину на рекѣ на Семи и на рекѣ на Шелковицы на 4 греблях 7 млиновъ, а в семи млинах 17 колес хлѣбомелных, 6 колес ступных і валюшных. Да казацких на той же рекѣ Семи 5 млинов, а в тѣх 5 млинах 14 колес да 3 колеса ступных и валюшных і обоего мещанских и казацких 4 гребли, а на 4 греблях 12 млинов, а в 12 млинах 31 колесо хлѣбомелных да 8 колес ступных и валюшных, с которых млинов хлѣб в государевы житницы отбирают». Окрім того дописано: «Да на той же рекѣ Семи млин о трех колесах хлѣбомелных, а с того млина хлѣб розмѣрной идет на мещан на

⁴ *Компан О.С.* Міста України... — С. 244.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 3. — М., 1953, — С. 561.

мѣсто»⁶. Таким чином, відповідно до «Переписних книг» ми маємо в Батурині на 1666 рік 13 млинів, з яких 7 міщанських, 5 козацьких і один ратушний. Аналогічні дані присутні у «Статистичному описі м. Батурина та приписаних до нього Бахмача, Конотопа та Нових Млинів»⁷.

У м. Конотоп відповідно до перепису 1666 р. є відомості про 2 млини: «Под городом Конотопом на рекѣ на Конотопке 2 гребли, 2 млына, 4 колеса хлѣбомелныхъ»⁸. В «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» у м. Конотоп також йдеться про 2 греблі, але зазначається, що «коль на оныхъ 11»⁹. Окрім того навколо міста існувало багато водяних артерій, на яких переписні книги 1666 р. нараховують сім млинів. Перший розташований «К селу Поповки на рекѣ на Веревке (р. Куколка) млын о 4 колесах хлѣбомелныхъ»¹⁰, другий — «К селу ж Сосновки на рекѣ на Веревке млын вешнякъ об одном колесе хлѣбомелном»¹¹, ще п'ять зустрічаємо «Да в монастырской же деревне Козаричах (Озаричах) на рекѣ на Семи і на перекопе Боровне одна гребля, а на той гребле 3 млына, а в них 9 колес хлѣбомелныхъ», та «подлѣ села Черначов на рѣчке на Конотопке, а на той гребле 2 млына, а в них 5 колес хлѣбомелныхъ, одно колесо ступное і валушное»¹².

Відповідно до опису 1781 р. у с. Підлипне на р. Липки був млин на три кола, з яких 2 належало «волости Батуринской», а 3-є було спільним козацьким. За цей млин тривалий спір між козаком П. Соненком і М. Тимченко тривав ще у 1732–1733 рр.¹³. На тій же річці Липці в хуторі почмейстера конотопського Степана Парпури стояв ще один млин на 2 кола. У с. Верьовки на р. Куколка зі сторони Конотопа «амбаровъ мельничныхъ два о 2 колахъ, Крупицкаго Батуринскаго монастыря и в. т. Иоасафа Костенецкаго, отъ Поповки мельница обь 1 колѣ бунч. тов. Григорія Костенецкаго, отъ рѣки Сейма мельница о колахъ бунч. тов. Григорія Костенецкаго и войск. тов. Иоасафа Костенецкаго»¹⁴. Два млини на 4 кола стояло по обидві сторони р. Єзуч на хуторі при урочищі Сарнацьке. Стояв млинок на одне хлібне коло і на греблі, яка перекривала урочище Суровське¹⁵. Одним з осередків млинарського промислу в Конотопській сотні було с. Старе. Назва села, на думку О. Лазаревського, пішла від

⁶ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В.О. Романовський. — К.: УАН, 1933. — С. 28.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ), Ф. II, спр. 1478. Статистичний опис м. Батурина та приписаних до нього Бахмача, Конотопа та Нових Млинів. 1666. Копія. Арк. 2, 5 зв.

⁸ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 119.

⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 487.

¹⁰ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 141.

¹¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 143.

¹² Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 150.

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4310. — Арк. 1–10.

¹⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 489.

¹⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 488–491.

поселень мельників, млини яких стояли на стариці р. Сейм. Це місце було найбільш придатним для будівництва водяних млинів¹⁶. У 1781 р. у с. Старе на лівому березі р. Сейм було 4 млини, які мали 11 кіл¹⁷.

У володіннях Крупицького Батуринського монастиря було село Озаричі, яке як і с. Старе мало надзвичайно вигідне розташування для будування водяних млинів. Судячи з переписних книг 1666 р. та матеріалів О. Лазаревського можна стверджувати, що це був насправді важливий осередок млинарського промислу. Утім О. Лазаревський зауважив, що млини не були у володінні монастиря, а всі 16 кіл належали переважно місцевим жителям та козацькій старшині¹⁸. В універсалі Ю. Хмельницького від 1 січня 1660 р., яким підтверджувалися права Батуринського Крупицького Спаського монастиря на села з грунтами та млинами, млини с. Озаричі не вказані як власність монастиря¹⁹, що може бути підтвердженням думки О. Лазаревського. Таким чином, переписні книги 1666 р. повністю підтверджують підрахунки Г. Швидько та частково співпадають з описом 1781 р., на якому здебільшого обгрунтовані матеріали О. Лазаревського.

Вивчаючи перепис полкового міста Ніжин та його округи 1666 р., ще на початку зустрічаємо млин на два хлібних кола та одно ступне, який знаходився біля міста на р. Остер. Володіли ним Іван Білявський та вдова Ілічиха²⁰. Можна побачити і двох ратушних мельників Гаврила та Кліма²¹, але тяжко сказати чи працювали вони на одному ратушному млині, чи на різних. Г. Швидько у своїх дослідженнях говорить про два ратушні млини, то можна сміливо припустити, що саме ці два мельники на них і працювали. Було і ще два млини на р. Острі. Перший знаходився в Липовому Розі, належав Гаврилу Тоценкою та мав два камені, а другий — під Ніжином на міській греблі, яким володіє вдова Міщиха з сином Павлом²². На річці Крапивна в селі Талалаївка існував ще один млин на одне коло, який належав ніжинському міщанину²³. У селі Берестовець Вертійвської сотні на річці Берестовець також стояв млин на одне коло селянина Савки Степанова²⁴, який можна віднести до Ніжина. Таким чином, ми бачимо чотири міщанських млини, з яких два знаходилося вселах Талалаївка та Липів Ріг, два ратушних і один селянський млин у с. Берестовець. Загалом на 1666 р. маємо сім млинів у Ніжині і селах Ніжинської сотні.

Універсали І. Скоропадського та Д. Апостола на право володіння млином у 1715 р. козакам Іллі та Павлу Ярошенкам, а у 1729 р. козаку Михайлу Ярошенку

¹⁶ *Лазаревский А.* Описаніе Старой Малороссіи. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 219.

¹⁷ *Опис Новгород-Сіверського намісництва...* — С. 495.

¹⁸ *Лазаревский А.* Описаніе Старой Малороссіи... — С. 225–226.

¹⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядники: Іван Бутич, Вячеслав Риневич, Ігор Тесленко. — Київ–Львів, 2004. — С. 136.

²⁰ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 244, 250.

²¹ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 247.

²² *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 245–246.

²³ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 253.

²⁴ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 267.

у с. Вересоч 3-ї Ніжинської сотні говорять про існування млина²⁵. О. Лазаревський згадує у Вересочі греблю з млинами-вишняками, але їх кількість не називає. В той же час, автор, спираючись на дані про м. Ніжин в 1740 р., зазначає, що «Мельницъ на р. Острѣ, а именно: полковника Полтавскаго Кочубея — 1, бунч. товар. Якова и Василя Жураковскихъ и бывшего писара полков. Ивана Кужича — 2, сотника Мринскаго — 1, фельдмаршала графа фонъ Миниха — 1, протопопы Нѣжинскаго Волховскаго — 1, райци магистрата Нѣжинскаго Ивана Васильева мельница, съ которой по грамотѣ монаршой, двѣ части на ратушь даются... Другая мельница, прозываемая Кресановская, съ которой по грамотѣ монаршой половинная часть дается»²⁶.

Під час опису Ніжинського повіту 1779–1781 рр. у селах другої Ніжинської сотні зафіксовано ще декілька млинів. У с. Володькова Дівиця на р. Новий Потік був млин на три хлібних кола. На тій же річці в хуторі за 2 версти від с. Володькової Дівиці також стояв млин на 2 кола. На р. Крапивна у с. Пашківка — млин на 1 коло. І згадується млин на 4 кола на хуторі І. Салецького за 2,5 версти від с. Дорогінки при р. Удай²⁷.

Відомий історик О. Шафонський, складаючи «Черниговского намесничества топографическое описание», нарахував у м. Ніжині на р. Острі 7 водяних млинів на 18 колах та 15 вітряків.²⁸ О. Лазаревський станом на 1782 р. в м. Ніжині на р. Острі вказує на «двѣ плотины, на одной амбаровъ 4, о 10-ти, а на другой, 3 амбара, о 7 колахъ»²⁹. Саме, мабуть, О. Шафонський перший почав рахувати всі млини. Водяних млинарських постав (кіл) у ніжинському повіті автор нарахував 34, але 6 з них знаходилося у м. Носівка, яке до Ніжинського полку входило лише упродовж 1654–1663 рр. Не рахуючи їх, маємо 28 кіл у дев'яти населених пунктах. Кінних млинів було два: перший у Вертіївці на трьох поставах, а другий у Синяках на одному поставі. Вітряків у Ніжинському повіті О. Шафонський нарахував 308, але їх місце знаходження не локалізоване³⁰. Отже, на кінець XVIII ст. у Ніжині та селах ніжинської округи було щонайменше 17 водяних млинів, два кінних та 308 вітряків.

Неподалік від Ніжина розташоване місто Борзна, у якому згідно переписів 1666 р. на р. Борзні знаходилося два млини. Вони мали чотири кола хлібних і одно ступне. Неподалік у с. Кунашівка на тій же річці Борзні була ще одна гребля, на якій стояло три млини. Два з них належали, як і попередні, міщанам Гаврилу Плющу та Якову Плющу і мали чотири колеса хлібних та одне ступне³¹. Наявність цих млинів у 1673 р. підтверджує «Універсал Івана Самойловича про надання місту Борзні млинів на річці Борзні для компенсації міських витрат на

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3042. — Арк. 3, 4.

²⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 65, 95.

²⁷ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 13697. Опис Чернігівського намісництва (1779–1781). — Арк. 137–143.

²⁸ Шафонський А. Черниговского намесничества топографическое описание. — К. — 1851. — С. 452, 454, 456, 465.

²⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 65.

³⁰ Шафонський А. Черниговского намесничества... — С. 431–432, 442–443.

³¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 295.

потреби Війська»³², в якому згадуються мельники «Гаврило і Яковъ Плющенки, мешчане борзенські», які змушені були віддавати уряду борзенському «належитую повинось». Поряд їхніми млинами стояв ще один млин на одне коло хлібне і ступник кунашівського селянина Данилка³³. У с. Миколаївка відповідно до перепису 1666 р. жив ще один мельник Андрюшка Іванов, який мав біля села млин на три кола хлібних і одне ступне³⁴. Підтвердженням тривалого існування млинів в с. Кунашівка та с. Миколаївка станом на 1720 р. є універсал гетьмана Івана Скоропадського від 23 вересня, який врегулював суперечку між вдовою сотника Шаповалівського Ф. Небабиною, Т. Забілою і В. Кочубеєм³⁵. Отже, у м. Борзні та в його окрузі маємо 6 млинів, чотири з яких належали міщанам, а два — селянам.

Окрім зазначених істориками О. Компан, Г. Швидько та В. Борисенком осередків млинарського промислу на території Ніжинського полку були й інші місця, які були сприятливі для будовання гребель та млинів. Одним з таких привабливих місць можна назвати на р. Реті с. Обтов Коропської сотні. У 1727 р. було в селі п'ять млинів на 10 хлібних кіл. На цей час більшістю з них вже володів Петро Забіла, який з 1674 по 1684 рр. скупив у Обтові п'ять млинів на сім кіл³⁶. Окрім того з універсалу Д. Апостола від 28 березня 1729 р. відомо про ще один млин у м. Коропі, який належав Якову Довченю³⁷.

Є згадки про спорудження млинів сотниками Вороніжської сотні, монастирем Гамаліївським та простими мельниками на річках Івоті, Шостці, Єсмані та р. Осоті³⁸. Один млин на одному колі був у с. Пирогівка на р. Шостці, збудований мельниками Савою та Яремою; на два кола млин фіксується при Гамаліївському жіночому монастирі; згадується по одному млинку в селах Маков та Чаплієвка; ще з середини XVII ст. існували млини козацької старшини на р. Османи поблизу хутора Писаревич³⁹. З документів Генеральної Військової Канцелярії на початку XVIII ст. відомо про млин на р. Шостці поблизу с. Локотки, що належав К. Бугаснку з братами та був звільнений від військового податку⁴⁰. На цій же річці відомий млин поблизу с. Богданівка⁴¹, і безпосередньо в самому м. Вороніж, але їх кількість встановити важко. Відомо лише про

³² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 669.

³³ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 301.

³⁴ Романовський В.О. Переписні книги 1666... — С. 303.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 18141. — Арк. 5–6.

³⁶ Лазаревский А. Иванъ Петровичъ Забѣла, знатный войсковой товарищъ. (1665–1703), (отрывки із семейнаго архива) // Киевская старина. — Т. VI. — Июль. — 1883. — С. 516–518.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3206. — Арк. 2.

³⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 327–328, 334, 344, 347, 351–352, 356, 361.

³⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 347–362.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Од. зб. 25. — Арк. 1–2.

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 545. — Арк. 1–3.

наявність ратушного млина⁴². Станом на 1781 р. у м. Вороніжі стояло чотири греблі, на яких було по млину на 2 хлібних кола. Загалом, територія Вороніжської сотні Ніжинського полку була дуже сприятлива для будування млинів і на кінець XVIII ст. тут функціонувало не менше 64 водяних млинів на 162 кола⁴³.

У Кролевецькій сотні також можна знайти не менше сіл, які козацька старшина ще в середині XVII ст. вподобала собі для того, щоб будувати там водяні млини. Села Андреевка, Бистрик, Добротов, Реутинци, Подолов та м. Кролевець були основними осередками млинарського промислу Кролевецької сотні. У містечку на р. Свидні було два млини на 4 хлібних кіл і одне ступне. В с. Подолові на р. Реті три млини на чотири хлібних і одне ступне коло, а в с. Бистрик два млини на чотири кола хлібних і одне ступне⁴⁴. Два млини на чотири кола в с. Подолів належало А. Марковичу, якому І. Скоропадський у 1708 р. надав підтверджувальний універсал⁴⁵.

У м. Глухові на р. Єсмані О. Лазаревський говорить про наявність дерев'яного млина на чотири кола. Жодних інших млинів у місті не згадує. Ймовірно, саме цей млин у 1688 р. належав самому гетьману І. Самойловичу⁴⁶. З документів ГВК окрім м. Глухова є відомості про млини в селах Кочерги⁴⁷, Камінь⁴⁸, Княжичі⁴⁹, Береза⁵⁰, Єсмань⁵¹, Сопич⁵² та сл. Симонівка⁵³. На кінець XVIII ст. О. Лазаревський вказував на наявність млинів у селах Зазирки, Потапівка, Хохловка, Годуновка, Нова Гребля, Нарбутовка, Береза, хуторі Кубарові та при описі Петропавлівського чоловічого монастиря⁵⁴. Але кількість млинів у цих селах достовірно не відома. Аналізуючи «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» можна сказати, що на 1781 р. у Глухові на р. Єсмані був млин на 4 кола, який підпорядковувався малоросійському військовому скарбу. Млини у Глухівській сотні зосереджувалися переважно в хуторах на річках Єсмань, Вербовка, Ретика, Сливка, Понурка, Шостка, Локна, Береза, Клевень, Студенка, Калинівка та ін.⁵⁵. Загальна кількість млинів на території сотні становила 65 млинів на 128 кіл (підррахунки наші — Р. К.). Таким чином, О. Лазаревський в «Описанні Старой Малороссіи» при описі Глухівської сотні

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4197. — Арк. 1–3; Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5052. — Арк. 1–3.

⁴³ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 367–394.

⁴⁴ Лазаревский А. Описаніе Старой Малороссіи... — С. 363–411.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9316. — Арк. 6–6 зв.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 968. — Арк. 11 зв, 13 зв.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1692-а. — Арк. 78.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1, т. 3. — Спр. 11. — Арк. 1–2.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14271. — Арк. 18–19.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2468. — Арк. 3.

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2923. — Арк. 6.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4805. — Арк. 1.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6773. — Арк. 1–2.

⁵⁴ Лазаревский А. Описаніе Старой Малороссіи... — С. 427–499.

⁵⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 435–481.

згадує близько 10 водяних млинів. Але уважно читаючи «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» можна твердо сказати, що їх набагато більше.

У Ямпільській сотні, за О. Лазаревським, основні осередки млинарства були на річках Кремлі, Івоті, Свесі, Білиці, де він згадує близько семи млинів у таких селах, як Грим'ячка, Паліївка, Білиця, Шалимівка⁵⁶. В «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» на р. Ловрі в с. Карпиковка стояв млин на два кола. На тій же річці у хуторах козака Мосінзового і в тов. Нарбута було теж по млинку на два кола кожний. Значна кількість млинів стояла на р. Усці: в с. Паліївка — млин на 2 кола, х. Шкирманковський — млин на 3 кола, х. Гутки — млин на 2 кола, х. Трусівка — млин на 2 кола, на р. Івоті в х. Холодовича — млин на 4 кола. На р. Локні в с. Коренок — млин на 2 кола, х. Старий Млин — 2 млини на 4 кола. За 10 верст від м. Ямпіль у с. Шатрище на р. Ількуч стояв млин на 2 кола. Між селом Шатрище та м. Ямполем розташоване с. Білиця, яке стоїть на однойменній р. Білиця. В селі дві греблі, на яких по одному млинку на 2 кола. На тій же річці у пана таємного радника сенатора та кавалера Миколи Івановича Неплюєва було декілька хуторів з 2 млинами на одне і два кола. На південь від м. Ямполь у на р. Грем'ячці в с. Грем'ячка також стояло два млини по 1 колу в кожного. Розвивалося млинарство і у східній частині Ямпільської сотні. На р. Свесі в х. Протопоївка — 1 млин на 2 кола, х. Захави — 1 млин на 1 коло, х. Безбородівка — 2 млини на 4 кола, х. Миронівка — млин на 1 коло⁵⁷. Загальна кількість млинів у Ямпільській сотні, що зустрічається у «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» становить 23, і мали вони всі разом 44 кола (підрахунки наші — *Р. К.*).

Отже, аналізуючи історіографічну та джерельну базу питання млинарства на території Ніжинського полку, можна дійсно сказати, що цей промисел був досить поширений в регіоні та постійно зростав. Це насамперед було зумовлено наявністю величезної кількості зернових культур як сировини млинарського промислу. Станом на середину XVII ст. млинарство на території полку набуло значного розмаху та стрімко поширювалося по усіх водяних артеріях краю. Масштаби виробництва на цьому етапі розвитку найкраще можна простежити на сторінках «Переписних книг 1666 р.». Згідно їх даних основними осередками млинарства в цей час були сотенні містечка та подекуди наближені до них хутора та села. На початку другої половини XVII ст. в Батуринській сотні діяло близько 13 млинів на 42 кола, у Конотопській — 9 млинів на 25 кіл, у Новомлинській — 10 млинів на 29 кіл. Також з переписних книг можна побачити, що в м. Ніжин та Ніжинській сотні функціонувало 7 млинів, один млинок був у с. Берестовець Вертіївської сотні, 1 млин у Івангороді та 7 млинів знаходилося в межах м. Борзна та селищах сотні. Загалом у Ніжинському полку на сторінках «переписних книг 1666 р.» можна знайти щонайменше 48 млинів, 32 з яких у північно-східній частині полу. На початку XVIII ст., окрім вище

⁵⁶ Лазаревский А. Описаніе Старой Малороссіи... — С. 504–507.

⁵⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 442–485.

зазначених, млини існували і в м. Коропі та селах Коропської сотні та в м. Вороніж і Вороніжській сотні.

На кінець XVIII ст. млинарський промисел набуває значного поширення на Лівобережжі і безпосередньо на території Ніжинського полку. Найбільшими осередками стають північно-східні сотні полку. У гетьманській столиці м. Батурині та селах сотні було 20 млинів на 60 кіл, у конотопській сотні зафіксовано 11 млинів на 26 кіл, у Новомлинській сотні — 13 млинів на 41 коло, у Коропській сотні — 5 млинів на 6 кіл, у Ніжинській — 17 млинів на 28 кіл, у Борзнянській сотні — 13 млинів на 51 коло, у Вороніжській сотні — 64 млини на 162 кола, у Кролевецькій сотні — 22 млини на 33 кола, у Глухівській сотні — 65 млинів на 128 кіл, у Ямпільській сотні — 23 млини на 44 кола, у Бахмацькій сотні — 1 млин на 1 коло, у Шаповалівській сотні — 7 млинів на 10 кіл. В підсумку на території полку станом на 1781 р. маємо 261 млин. В цих млинах було щонайменше 590 кіл. Маючи на кінець XVIII ст. 261 водяний млин на теренах Ніжинського полку та 811 вітряків лише у Ніжинському та Борзнянському повітах, можна ствердно сказати, що млинарство — це основний промисел регіону.

Таким чином, за наявними джерелами можна припустити, що від середини XVII до кінця XVIII ст. кількість млинів на території Ніжинського полку зростає більше ніж у 5,5 рази. Це є свідченням того, що млинарство планомірно стало основним промислом регіону та здійснило великий вплив на економічний розвиток Ніжинського полку як аграрного, так і промислового краю. Питання права власності на млини, їх ринкової вартості та доходів від млинарства є проблемою окремого дослідження. Можна лише в загальних рисах зауважити, що млини приносили добрий прибуток і здебільшого зосереджувалися в руках козацької старшини, міщан та монастирів.

МЕЛЬНИЧЕСТВО КАК ОСНОВНОЙ ПРОМЫСЕЛ В НЕЖИНСКОМ ПОЛКУ В СЕРЕДИНЕ XVII–XVIII ВВ.

Роман Крапивный (аспирант кафедри історії України і політології Нежинського державного університету ім. Н. Гоголя, Krrm@ukr.net)

В статті розглядається процес становлення і розвитку мельничного промисла і його економічна значимість на території Нежинського полку в середині XVII — кінці XVIII століття. Прослідковано масштаби виробництва і їх частоти як на середину XVII в., так і в кінці XVIII в. Проаналізовано стан розвитку проблеми в історіографії.

Ключевые слова: мельничное, мельница, круг, Нежинский полк, промысел.

MILL BUSINESS AS THE MAIN CRAFT IN NIZHYN'S REGIMENT IN THE MIDDLE OF THE 17–18TH CENTURIES

Roman Krapyvnyy (post graduate student of Mykola Hohol State University,
Krrm@ukr.net)

Process of formation and development of mill craft and its economic importance in the territory of the Nizhyn's regiment in the middle of the 17th — at the end of the 18th centuries is reflected in the article. Scales of production and their office both in the middle of the 17th, end at the end of the 18th century are investigated. It is also analyzed the development of the problem in a historiography.

Keywords: *mill business, the mill, mill circle, Nizhyn regiment, craft.*